

ADAM BARTOSZ
Muzeum Okręgowe
Farnów

PROBLEMATYKA CYGAŃSKA W MUZEALNICTWIE POLSKIM

Mniejszości narodowe stanowią niewielką część społeczeństwa polskiego. Według szacunków przedstawiciele samych mniejszości, liczba ich mieści się w granicach 3-4% społeczności całego kraju. Cyganie/Romowie są grupą jedną z najmniej licznych – jest ich około 20-30 tys., stanowią więc zaledwie 0,08% społeczeństwa¹. W liczbie tej nie mieszczą się Cyganie rumuńscy, którzy od jesieni 1990 roku w znacznej liczbie zaczęli zjeżdżać do Polski, najpierw z zamiarem sforsowania zachodniej granicy i osiedlenia się w Niemczech, a kiedy to się nie udało, starają się w Polsce zatrzymać na dłużej. Ich liczba jest trudna do określenia, zmienia się bowiem. Cyganie ci, nie będąc obywatelami kraju, nie są wliczani do całej populacji. Wydaje się, że ich maksymalna liczebność może dorównywać liczbie Cyganów autochtonicznych.

Idea ochrony tradycyjnej kultury Cyganów, jej eksponowania w salach muzealnych zrodziła się przed ponad wiekiem. Paul Bataillard, francuski antropolog, postulat taki opublikował już w 1878 roku². Jego propozycje były przemysłane i sprecyzowane. M. in. proponował założenie muzeum lub przynajmniej sekcji cygańskiej w Peszcie, który był w tym czasie europejskim centrum zainteresowania kulturą Cyganów³.

W dwa lata później, na wystawie etnograficznej w Kołomyi wystawiono „wyroby cygańskie i urządzenia używane do takowych” – jak anonsował katalog wystawy⁴.

Dla wzmożonego zainteresowania Cyganami w tym czasie przyczyniły się ich nowe, masowe migracje do Europy Środkowej i Zachodniej. Były to fale Lowarów i Kelderaszy, którzy uwolnieni w Siedmiogrodzie i Wołoszczyźnie z niewolnictwa, wyruszyli znowu na wędrowkę, zapelniając gościńce kolejnych krajów barwnymi wozami i strojami.

¹ Tak podają oficjalne raporty polskie. Niektóre opracowania wymieniają jednak liczbę 40-50 tys., która wydaje się zawyżona; zob. *The Situation of Regional or Minority Languages in Europe*, Council of Europe, Strasbourg 1996, s. 96.

² P. Bataillard, *Les Zlotars dits aussi Dzvonkars*, Paris 1878.

³ *Tamże*, s. 554.

⁴ *Katalog przedmiotów wystawy etnograficznej oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego...*, (została otwarta w dniu 15 września 1880 roku w Kołomyi), Lwów 1880, s. 17.

Temat cygański w kontekście muzealnictwa pojawił się znowu, kiedy Bronisław Piłsudski opracowywał w 1911 roku program naukowy Muzeum Tatrzańskiego. Zawarł on wówczas w jednym z punktów programu propozycję utworzenia działu poświęconego „współmieszkańcom Podhala – Cyganom i Żydom”⁵.

Do realizacji tych wczesnych pomysłów doszło jednak dopiero po ponad wieku od ogłoszenia pomysłu przez P. Bataillarda.

Otóż 20 lat temu odrodziła się myśl zorganizowania stałej ekspozycji poświęconej Cyganom. W 1974 roku dwaj etnografowie opublikowali niemal równocześnie teksty, w których zawarli różne pomysły utworzenia takich ekspozycji. L. Mróz proponował zbudowanie cygańskiego muzeum w wielkim namiocie cyrkowym⁶, a niżej podpisany wysunął propozycję utworzenia sektora budownictwa cygańskiego w którymś z podkarpackich skansenów. Znaleźć by się w nim miały przykłady ubogiego budownictwa użytkowanego przez Cyganów Karpackich⁷.

W tym czasie zaczyna się odradzać zainteresowanie mniejszościami narodowymi w Polsce. Na przełomie lat 70. i 80. pojawiają się m. in. pierwsze obiektywne opracowania publikowane na ten temat, otwiera się także pierwsze muzealne ekspozycje. Jeśli chodzi o muzealnictwo, to właśnie wystawa na temat Cyganów, zorganizowana w Muzeum Okręgowym w Tarnowie w 1979 roku otwarła serię wystaw poświęconych mniejszościom. Przedmiotem kolejnych wystaw muzealnych stała się historia i kultura najpierw Żydów, a następnie Łemków, później innych grup⁸. Był to okres istotnych przemian politycznych w Polsce, które zaowocowały ostatecznym zniesieniem cenzury (1989 r.), wzrostem aspiracji narodowych grup dotychczas słabo eksponujących swoją tożsamość (Niemcy, Ukraińcy, Białorusini), a także budzeniem się świadomości narodowej grup, które wcześniej miały kłopoty z określeniem swej odrębności (Łemkowie), lub też na temat swej przynależności narodowej nie myślały w ogóle (Cyganie/Romowie).

O ile propozycja L. Mroza nie doczekała się w pełni realizacji, to pomysł utworzenia sekcji cygańskiej w skansenie, precyzowany kilkakrotnie i publicznie dyskutowany, stał się faktem. W 1976 roku Rada Muzealna działająca przy Sądeckim Parku Etnograficznym podjęła decyzję o utworzeniu na terenie nowo otwartego skansenu (oficjalne otwarcie w 1975 roku) sektora cygańskiego⁹.

⁵ K. Malinowski, *Prekursory muzeologii polskiej*. Poznań 1970, s. 96.

⁶ L. Mróz, *A może pomyśleć i o Cyganach*, „Gościniec” nr 2-3, 1974, s. 27 - 30.

⁷ A. Bartosz, *Chaty za wsią. W sprawie ochrony zabytków budownictwa cygańskiego*, „Ochrona zabytków” nr 105, 1974, z. 2, s. 129 - 133.

⁸ A. Bartosz, *Polska egzotyka w polskich muzeach. Zamieszkałe w Polsce obce grupy etniczne i etnograficzne jako temat ekspozycji muzealnej*, „Śląskie Prace Etnograficzne” nr 2, 1993, s. 78 - 87.

⁹ A. Bartosz, *Osada cygańska w Maszkowicach. Propozycja przeniesienia cygańskiej osady do skansenu w Nowym Sączu*, „Arkusze Muzealne Ziemi Krakowskiej” 1975, s. 54 - 50; Tenże,

Jego scenariusz opracowali młodzi wówczas etnografowie – Elżbieta i Marian Długoszowie. Pierwsze obiekty (dwa budynki mieszkalne) zostały przeniesione do skansenu z osady cygańskiej w Maszkowicach k. Łącka w 1978 roku. Zrekonstruowano je w 1980 roku w wydzielonym na uboczu sektorze cygańskim. Sektor ten, który pierwotnie nie był brany pod uwagę przy projektowaniu skansenu, zlokalizowano, nawiązując do oryginalnego usytuowania osad cygańskich na Podkarpaciu, z boku od głównych traktów prowadzących zwiedzających. Cygańskie chaty przycupnęły w dolinie pod lasem, oddalone od zabudowań wiejskich, zgodnie z naturalnym usytuowaniem takich osad w przestrzeni wiosek karpackich¹⁰.

Na czas jakiś, z powodu m. in. odejścia zainteresowanych tematem cygańskim etnografów do innych muzeów, budynki stały nie wyposażone. Dopiero w 15 lat później, po przeniesieniu do skansenu kuźni z Czarnej Góry na Spiszu, udostępniono zwiedzającym kompletnie wyposażone chaty. Oba budynki są budowlami jednoizbowymi, bardzo dla ubogich chat cygańskich typowymi, wykonanymi z marnego materiału i niezwykle prosto wyposażone¹¹. Wśród budynków zaaranżowano kilka drobnych obiektów: szopę na drewno, kojec na kury, planuje się też rekonstrukcję użytkowanej na tym terenie, a bardzo, do lat 40., typowej półziemianki. Są także pomysły, by – korzystając z obecności w okolicy Cyganów rumuńskich – wznieść przy ich pomocy, budowane przez tychże Cyganów, prymitywne półziemianki-szałasy, które są w ostatnich latach dość typowym obrazem na obrzeżach miast polskich.

Powstanie niewielkiego sektora budownictwa cygańskiego w skansenie nowosądeckim można uznać za pierwszą tego typu inicjatywę w Europie i – o ile wiadomo – dotąd jest to jedyne muzeum, które w swej ekspozycji na otwartym powietrzu uwzględnia kulturę Cyganów.

Równoległe z rozwijaniem się koncepcji ochrony zabytków cygańskiego budownictwa, kształtowała się idea zabezpieczenia i ekspozycji kultury materialnej Cyganów, także i tych, którzy do niedawna uprawiali koczownictwo. Idea ta zakładała także gromadzenie wszelkiej dokumentacji związanej z historią i kulturą tych Cyganów¹².

Zarówno w przypadku osiadłych Cyganów Karpackich, jak też w przypadku grup o tradycjach wędrownych, twórcy ekspozycji muzealnych odpowiedzieć musieli na podstawowe pytania: co należy do materialnego inwentarza Cyganów? Jakie przedmioty powinny się znaleźć na ekspozycji? Co jest dla ich kultury istotne, charakterystyczne?

Czy powstanie cygański skansen, „Wieści” nr 50, 1976; Tenże, *Uwagi na temat ekspozycji kultury Cyganów w warunkach skansenu*, Międzynarodowa Konferencja Skansenowska. Sanok 1978, s. 213 - 217.

¹⁰ E. i M. Długoszowie, *Osada cygańska w Sądeckim Parku Etnograficznym*, „Acta Scanseno-logica” t. 2, 1981, s. 187 - 199.

¹¹ M. Kroh, *Sądecki Park Etnograficzny. Przewodnik*, Nowy Sącz 1995.

¹² A. Bartosz, *Uwagi na temat ekspozycji...*, op. cit.

Odpowiedzi na te pytania różnie brzmią, w zależności od grupy jaką się zamierza przedstawić. Otóż w przypadku Cyganów Karpackich ich inwentarz materialny od podobnego inwentarza ludności okolicznej różni się w zasadzie tym, iż jest uboższy. Na ogół – znacznie. Sami Cyganie bowiem ani nie wykształcili typowego budownictwa, ani też nie produkowali niczego na własne potrzeby. Użytkowane przez nich domy, to zubożałe formy miejscowego budownictwa, często niemieszkalnego, lecz szałasowego, czy gospodarczego. Wyposażenie wewnątrz pochodzi również z tych samych źródeł, jest jedynie skrajnie ubogie, a zestaw przedmiotów, które składają się na wyposażenie izb cygańskich ilustruje całkowity brak funkcji innych, poza mieszkalnymi. Nie ma w tym wnętrzu jakichkolwiek narzędzi, przedmiotów świadczących o wykonywanych rzemiosłach (poza, niekiedy – instrumentem muzycznym), posiadanym inwentarzu żywym itp. Otoczenie domów mieszkalnych pozbawione jest również charakterystycznych dla chłopskich zagród elementów gospodarczych, czy jakichkolwiek innych (ploty, studnie, szopy...). Lichość użytych materiałów niesie obawę o krótką żywotność tych obiektów w skansenie, narażonych wszak na destrukcję spowodowaną działaniem czynników atmosferycznych. O „cygańskość” tych osad i wewnątrz cygańskich chat świadczy więc głównie ubóstwo materialne oraz wzajemne relacje przestrzenne między przedmiotami.

Przed odmiennym problemem stoją autorzy ekspozycji na temat Cyganów z grup koczowniczych. W tym przypadku inwentarz materialny jest stosunkowo (może być) bogaty. Ci Cyganie również w zasadzie nie wytwarzali nic na własny użytek (może z wyjątkiem strojów szytych przez kobiety), odpowiednio jedynie dobierali przedmioty gotowe, które mogli pozyskać z otoczenia. Co najwyżej posiadany przez nich inwentarz pochodzić mógł z okolic odleglejszych i wtedy uderzał egzotyką pochodzenia z innego miejsca, innej kultury, przez co można było kojarzyć go z „cygańskością”. Tak np. Cyganie przybyli z terenów Rosji wnieśli do swej tradycji samowary, a w wozach zawieszali ikony (by wspomnieć tylko o niektórych zewnętrznych elementach nabytych na tamtym terenie), zanim jednak dotarli do Rosji z Moldawii, czy Wołoszczyzny, ich wyposażenie materialne było bardziej „rumuńskie”. Z kolei koczując przez czas jakiś na ziemiach polskich, po terenach o innej tradycji, stąd czerpali elementy miejscowej kultury, zatracając z każdą generacją elementy dawniejsze. Proces ten dotyczy wszystkich sfer cygańskiej kultury – języka, folkloru, muzyki itd.

Cyganie adaptując się do kultury miejscowej, stopniowo wyzbywają się podstaw materialnej kultury, która, zwłaszcza po porzuceniu koczownictwa, przestała różnić się zasadniczo (poza strojem) od kultury materialnej otoczenia. Pozostając nadal Cyganami, zachowując tożsamość etniczną, przestali się pod wieloma względami różnić od otoczenia (zachowując oczywiście cechy antropologiczne – choć też nie zawsze).

Ostatecznie więc kultura materialna Cyganów żyjących w miastach niewiele różni się od kultury ich niecygańskich sąsiadów.

Istnieje jednak pojęcie tradycyjnej kultury, a także stereotypowa wizja Cyganów i ich kultury. Jest to wizja, która Cyganów przedstawia w ambiwalentnym świetle. Z jednej strony Cygan jawi się jako złodziej, brudas, czarownik, postać budząca lęk i odrazę, z drugiej zaś – to romantyczny grajek, człowiek wolny, kochający swobodę, przestrzeń, ogień, tańce, postać barwna, radosna, godna zazdrości.

Konstruuje ekspozycję, która ma w miarę obiektywnie ukazać wizerunek Cyganów, należy mieć na uwadze powyższe fakty. Wystawa taka powinna od stereotypów odbiegać swą treścią, by wizerunek cygańskiej kultury nie był zbyt „przesłodzony”, ani też zbyt czarno-negatywny. Musi jednak w jakimś stopniu do stereotypów się odwoływać, aby treści w niej podane były dla odbiorcy czytelne.

Wszystkie te wątpliwości musieli rozstrzygnąć twórcy pierwszej wystawy na temat Cyganów, którą zorganizowało Muzeum Okręgowe w Tarnowie w 1979 roku. Tytuł wystawy „Cyganie w kulturze polskiej” wyjaśnił, że tematem jej jest nie tylko kultura Cyganów, ale miejsce tej kultury, jej odbicie w kulturze polskiej, najszerzej widzianej¹³.

Ta wielka wystawa, złożona z przedmiotów, które wypożyczono z wielu muzeów, archiwów, bibliotek i zbiorów prywatnych, składała się z dwu równoległych wątków. Obrazowała historię Cyganów w Europie i Polsce, przedstawiała najbardziej charakterystyczne elementy ich materialnej kultury, m. in. wozy, namioty, rekonstrukcję kuźni, akcesoria do magii, ilustrowała ich profesje, elementy strojów itp. Jednocześnie pokazano na wystawie wątek cygański jako przedmiot sztuk plastycznych. Było to głównie przedstawienie Cyganów w malarstwie i rysunku – temat zapoczątkowany przez malarzy w polowie ubiegłego wieku.

Osobnym wątkiem było przedstawienie Cyganów w kulturze ludowej. Postacie Cyganów występują w obrzędach zapustnych, noworocznych, a także jako osoby w szopkach. We współczesnej ludowej twórczości plastycznej treści cygańskie pojawiają się w malarstwie i rzeźbie¹⁴.

Wystawa spotkała się z dużym zainteresowaniem, a informacje o niej pojawiły się w kilku zagranicznych czasopismach cyganologicznych. Autor wystawy postanowił utworzyć przy Muzeum Okręgowym dział poświęcony Cyganom, a wozy zakupione z okazji organizacji wystawy czasowej stały się załącznikiem nowej kolekcji¹⁵. Powiększała się ona z latami. Jednocześnie trwały zabiegi o utworzenie stałej ekspozycji. Stało się to możliwe dopiero w 1990 roku, kiedy to w oddanym przed kilku laty obiekcie, w którym utworzono

¹³ A. Bartosz, *Cyganie w kulturze polskiej. Komentarz do wystawy*, Tarnów 1979

¹⁴ Anna Bartosz, *Cyganie i ich kultura – wystawa*, „Lud” t. 64, 1980, s. 352 - 355.

¹⁵ A. Bartosz, *Zaczątek kolekcji cyganologicznej*, „Lud” t. 66, 1982, s. 287 - 293.

Muzeum Etnograficzne (oddział Muzeum Okręgowego) – zorganizowano stałą ekspozycję zatytułowaną „Cyganie. Historia i kultura”¹⁶.

Kolekcja cygańska istnieje w ramach Muzeum Etnograficznego, a ekspozycja stała zajmuje jedno skrzydło dwutraktowego dworu pochodzącego z przełomu XVIII i XIX wieku, usytuowanego w centrum miasta. Druga część ekspozycji urządzona jest na zapleczu dworu, na dziedzińcu, gdzie eksponuje się wozy i namioty ustawione wokół ogniska. Pierwotnie wozy były eksponowane cały rok pod gołym niebem, ale w 1992 roku zbudowano wiatę, która chroni je w sezonie jesienno-zimowym. W 1996 roku postanowiono wozy eksponować na otwartej przestrzeni tylko z okazji specjalnych imprez. Są to głównie wiosenne i jesienne spotkania cygańskich zespołów („Otwarcie...” i „Zamknięcie sezonu cygańskiego”), towarzyszące sesjom, konferencjom, wystawom czasowym itp.

Kolekcją w ramach której gromadzi się przedmioty kultury materialnej, a także wszelkie archiwalia, fonotekę, filmotekę, ikonografię itp., zajmuje się jak dotąd jedna osoba. Choć więc jest to jedyna w Europie tego typu wystawa, ze stałą, profesjonalnie urządzoną ekspozycją muzealną i zapleczem archiwalnym – jest to jednak dział zbudowany na skalę tutejszych możliwości, z małymi szansami na rozbudowę.

W okresie istnienia kolekcji cygańskiej w Tarnowie, tutejsze muzeum zorganizowało, jeszcze przed utworzeniem stałej wystawy, wiele ekspozycji czasowych; po jej utworzeniu działalność wystawiennicza tarnowskiego Muzeum nabrała rozpędu. Już w 1991 roku, na zlecenie jednej z duńskich organizacji, wykonano kopię stałej wystawy tarnowskiej, która była eksponowana w wielu miejscowościach tego kraju i nadal tam pozostaje¹⁷. Z funduszy Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Fundacji Stefana Batorego wykonano 3 wersje ruchomych wystaw planszowych (różnią się formatem, jedna z wersji jest angielskojęzyczna), które eksponuje się w Polsce (dotychczas w Warszawie, Gorzowie Wielkopolskim, Dębicy, Opolu, Katowicach, Rzeszowie, Sandomierzu¹⁸, Janowie Lubelskim¹⁹), a także za granicą (Włochy – 1995²⁰, Bułgaria – 1996).

Poza Tarnowem i Nowym Sączem, gdzie istnieją stałe ekspozycje muzealne obrazujące kulturę Cyganów, należy jeszcze wymienić skansen w Olsztynku.

¹⁶ A. Bartosz, *Cyganie. Historia i kultura. Przewodnik*, Tarnów 1992.

¹⁷ *De kalder os sigojnere*, København 1991.

¹⁸ W Muzeum Okręgowym w Sandomierzu planszowa wystawa z Tarnowa była tylko fragmentem całości autorstwa Katarzyny Batko, zatytułowanej „A lasy staną Cyganami...” (grudzień 1995 - luty 1996), na którą złożyły się eksponaty z innych muzeów oraz z kolekcji prywatnej Pawła Lechowskiego.

¹⁹ Wystawę zorganizowało (kwiecień - lipiec 1996) Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim pod nazwą „Rzecz o Cyganach”. Była ona uzupełniona o realia, podobne jak na wystawie w Sandomierzu.

²⁰ A. Bartosz, *Festiwal w Lanciano*, „Rrom p-o Drom” 1995, nr 11-12, s. 9.

w którym od 1992 roku eksponuje się wóz cygański typu „ostrowskiego”. Jest on jednym z elementów ekspozycji plenerowej w tamtejszym Muzeum Budownictwa Ludowego. Natomiast w gorzowskim Muzeum Okręgowym w 1977 roku zapoczątkowano kolekcję strojów cygańskich, które do muzeum trafiły z miejscowego zespołu „Terno”, istniejącego w tym mieście od 1955 roku. Kolekcja ta była wypożyczana na wystawy tematyczne do innych muzeów, natomiast miejscowe muzeum przez jakiś czas eksponowało na dziedzińcu wóz cygański, który jest prywatną własnością twórcy zespołu „Terno”, Edwarda Dębickiego.

I na koniec warto wspomnieć o zorganizowaniu w ramach warszawskiego lunaparku „Cricoland” (właściciel Wiesław Podgórski), ekspozycji nazwanej „Cygańskie muzeum”, na którą składają się bajecznie wyposażone, ozdobione, z fantazyjnymi napisami dwa wielkie barakowozy i jeden typowy wóz cygański typu wagonowego. Ekspozycja ta, początkowo bardzo skromna, (w 1988 roku) została rozbudowana o rozmaite elementy typu: „skrzynie króla cygańskiego”, fotografie, obrazy. Towarzyszy jej pracownik w stroju „cygańskim”. Taki typ ekspozycji zwanej „muzealną” spotyka się coraz częściej w Europie Zachodniej²¹.

Adam Bartosz

GYPSY CULTURE IN POLISH MUSEUMS

(Summary)

The idea of preservation of the traditional Gypsy culture in museums originated in 1978 when P. Bataillard postulated the foundation of a Gypsy Museum in Budapest.

The first museum department of the culture and history of Gypsies was founded in Poland in 1979, when a temporary exhibition, "Gypsies in Polish Culture", in the Regional Museum in Tarnów became a cornerstone of its Gypsy department. In 1990 the museum opened a permanent exhibition, "Gypsies. Their History and Culture", including documents and artifacts related to the culture of European Gypsies.

Some time earlier, in 1980, a gypsy architecture section was opened in the Nowy Sącz open-air folklore museum, presenting the abodes of poor Carpathian Gypsies.

²¹ A. Bartosz, *Kultura Romów w muzeach*, „Rrom p-o Drom” 1996, nr 1-2, s. 16.